

- України до законодавства Європейського Союзу: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 45. — Ст. 1673.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».
  5. Баллер Э. А. Социальный прогресс и культурное наследие. — М.: Наука, 1987. — 160 с.

УДК 340.15(431):347.62

А. М. Меденцев

НЕВІЛЬНИЙ І ВІЛЬНИЙ ШЛЮБ У ПРУССЬКОМУ ЛАНДРЕХТІ

Дослідження проблеми шлюбу є на сучасному етапі розвитку законотворчості в Україні вельми актуальною справою. В умовах розвитку державно-творчих процесів зростає роль досліджень по історії держави і права, особливо тих аспектів, що безпосередньо пов'язані з проблемами сьогодення.

Шлюб привертав до себе увагу багатьох юристів і дослідників. Пояснюється це тим, що це питання тісно і нерозривно пов'язане з питанням про побудову сім'ї і суспільства, або, іншими словами, він торкається головних форм організації людства.

У різних аспектах цю проблему досліджували такі вчені, як Д. Азаревич [1], Й. Бахофен [2], Г. Бертольд [3], Д. Васильєв [4], О. Гойхбарг [5], Г. Ільїн [6], О. Загорівський [7], Л. Казанцев [8], К. Кавелін [9], О. Куніцин [10], О. Любавський [11], М. Матьє [12], В. Нікольський [13], А. Пестрежицький [14] та ін.

Дану проблему досліджували і наші сучасники. Оскільки вони не мали на меті досліджувати саме проблему правового становища заміжньої жінки — перед ними стояло інше завдання, а обійти цю тему вони не могли, то і мови про глибину дослідження правового становища заміжньої жінки бути не може. Це такі вчені, як П. Галанза [15], К. Федоров [16], З. Черниловський [17], О. Жидков і Н. Крашенинникова [18], О. Омельченко [19], К. Батир [20], О. Шевченко [21], М. Чельцов-Бебутов [22], В. Тищик [23], П. Музиченко [24], Є. Харитонов [25], колектив авторів, які працювали над історією держави і права України: Я. Тацій, О. Святоцький, В. Гончаренко, О. Копиленко, М. Страхов, А. Рогожин, В. Румянцев, І. Сафронова, Л. Зайцев, В. Єрмалаєв, Б. Тищик, В. Кульчицький, О. Ярмиш, М. Панов [26]. Перераховані вище автори підручників — провідні вчені в галузі держави і права за-рубіжних країн — докладно розглядають історичні процеси розвитку складної системи державних і юридичних установ стародавнього, середньовічного, нового і новітнього світу.

Цивільний кодекс Наполеона дуже вплинув на цивільне право інших держав. У деяких країнах, наприклад у Бельгії, у Польщі, він навіть діє з незначними лише змінами [27]. Нам належить тепер зосередити увагу на німецьких законодавствах, — іншій галузі цивільного права. Ми розглянемо рух німецького законодавства стосовно чотирьох моментів формулювання особистого і майнового становища заміжньої жінки. Такими моментами були: 1. Загальне

земське право пруських провінцій 1794 р. (пруський ландрехт); 2. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р.; 3. Саксонське цивільне уложення 1863 р.; 4. Цивільне уложення Німецької імперії 1896 р. (загальнонімецьке уложення) [28].

Пруський ландрехт являє собою воістину музей стародавностей. У ньому зустрічаються знайомі риси 1) невільного шлюбу і 2) шлюбу вільного. У цьому відношенні прусський ландрехт, що з'явився протягом XIX століття, є для нас немов живим свідком тих порядків в галузі шлюбного права, з якими ми познайомилися в історичному нарисі.

Справді, ландрехт говорить ще про ранковий дарунок (*Morgengabe*), який при укладанні шлюбу наречений обіцяв сплатити своїй нареченій [29]. По суті, ранковий дарунок, чи вено дівоцтва, було тут не дарунком, а боргом чоловіка. Цей борг дружина могла зажадати від чоловіка за його життя [30]. Борг цей складав частину окремого майна дружини [31] і забезпечувався так само, як у єгипетському і єврейському праві, усім майном чоловіка. Борг чоловіка служив засобом спонукати дружину сумлінно виконувати свої подружні обов'язки. Припинення шлюбу за вини дружини вело до втрати нею права вимагати собі сплати боргу (вена дівоцтва), а сплачений борг повертався чоловікові [32].

Таким чином, вено дівоцтва (*Morgengabe*) є, безсумнівно, пережитком невільного шлюбу, плати, якщо не за саму жінку, то за владу над нею. Правда, прусський ландрехт ніде не говорить, що чоловік купує владу над дружиною, але, з іншого боку, деякі його постанови позитивно говорять про повне особисте і майнове підпорядкування дружини чоловіку. Так, чоловік є «главою шлюбного суспільства», а рішення його в загальних справах подружжя має перевагу над рішенням дружини [33]. Тому дружина зобов'язана слідувати за чоловіком при зміні ним місця проживання [34]. Далі, чоловік зобов'язаний захищати судом і поза судом особистість, честь і майно дружини, а дружина, за загальним правилом, не могла без сприяння і згоди чоловіка вести будь-які процеси [35]. Мало цього, проти бажання чоловіка, особисто для самої себе, дружина не могла займатися будь-якою справою (промислом) [36]. Так само дружина, за загальним правилом, була обмежена в праві самостійно укладати договори і здійснювати взагалі юридичні дії. Однак такі договори і дії були дійсні, якщо дружина робила їх для чоловіка, для його вигоди [37]. Нарешті, прусський ландрехт постановляє: «(те), що дружина здобуває, знаходячись у шлюбі, (це) вона здобуває, за правилом, для чоловіка» [38].

Викладене ясно свідчить, що при такому особистому і майновому становищі дружини ми маємо справу з невільним шлюбом, точніше, з різко вираженим пережитком його в пруському праві. Особистість дружини закрита в цивільному обороті особистістю її чоловіка. Становище пруської заміжньої жінки аналогічне тому становищу, що встановлене кодексом 1804 р. для заміжньої французької жінки.

Поруч з пережитками невільного шлюбу, прусський ландрехт говорить не менш ясно і виразно про вільний шлюб. В основі цього шлюбу лежать, як ми знаємо, економічні інтереси колишньої сім'ї дружини. Захист цих інтересів

відбувався шляхом приватних угод чи шлюбних договорів. Необхідність у такому захисті наставала, головним чином, після того, як жінка набула майнової правоздатності у своїй сім'ї і могла тому нести майно зі своєї сім'ї в сім'ю чоловіка. Зовнішнім вираженням вільного шлюбу є ретельне визначення сторонами умов і наслідків розлучення, долі вдови, а рівно особистого і, особливо, майнового становища заміжньої жінки.

Що стосується, насамперед, особистого становища заміжньої жінки, як пережитку в більш чистому вигляді вільного шлюбу, то визначення пруського ландрехту в цьому відношенні численні. Так, ландрехт визначає: 1) обов'язок чоловіків жити разом (§ 175) і перелічує з точністю випадки дозвільної відлучки одного з подружжя (§ 177); мало того, дружина могла виговорити собі в шлюбному договорі право не йти за чоловіком при зміні ним місця проживання [39]; 2) обов'язок взаємної подружньої любові (§ 178) із правом ухилитися від виконання цього обов'язку, якщо виконання його загрожує шкодою для здоров'я (§ 179) чи якщо дружина годує грудьми дитину (§ 180); 3) обов'язок взаємної подружньої вірності [40]; 4) обов'язок чоловіка утримувати дружину [41]; цей обов'язок покладається на чоловіка у відшкодування за його право управління і користування внесеним майном дружини [42]; 5) обов'язок чоловіка утримувати дітей (§ 256) і 6) право дружини на її становище в сім'ї чоловіка як матері сімейства і господарки дому [43].

Багато які з перерахованих постанов ландрехту жваво нагадують відомі з історичного нариса права й обов'язки чоловіків, які знаходяться у вільному шлюбі. Ці права й обов'язки визначалися там приватною угодою зацікавлених осіб. Правда, ландрехт відносить ці права й обов'язки до законних припущень шлюбного права чоловіків. Хоча, ми знаємо, що й у древнім праві договірні умови перетворювалися з часом на звичайні приналежності шлюбу і набували форми звичаїв. Казуїстичність даних постанов ландрехту говорить також про договірне їх походження у вільному шлюбі, коли юридично чужі одне одному подружжя, чи навіть батьки нареченої і сам наречений, намагалися шляхом договору заздалегідь передбачити багато подробиць шлюбного життя. Ми бачили, наприклад, що в єврейському праві визначалися терміни подружнього спілкування. Прусський ландрехт не міг, звичайно, на порозі минулого століття ухвалити цього, але і він звільняє годувальницю-матір від обов'язку робити подружню любов своєму чоловіку. Обов'язок чоловіка утримувати дружину і дітей не ґрунтується в стародавньому праві і ландрехті на верховенстві чоловіка в сім'ї, а становить собою також зворотну сторону права чоловіка користуватися майном дружини. Таким чином, деякі привілеї дружини, швидше за все, повинні бути пояснені пережитками вільного шлюбу у його первісному вигляді, а не впливом у даному випадку на пруський ландрехт освіченого лібералізму століття [44].

Набагато більше збереглося в пруському ландрехті пережитків вільного шлюбу у сфері майнових відносин подружжя. Матеріальні інтереси колишньої сім'ї дружини, а рівно і самої дружини, спонукали їх щодо необхідності зберегти за дружиною її майно і розвинути, наскільки можливо, її майнову

самостійність. Необхідність ця тим більше усвідомлювалася, що свобода припинення шлюбного співжиття звичайно супроводжує вільний шлюб [45]. У результаті ми спостерігаємо в пруському ландректі характерні риси знайомої нам з історичного нарису картини майнової правоздатності і дієздатності заміжньої жінки. Так, 1) дружина має особливе, окреме майно. До його складу входять: а) речі, необхідні для особистого користування дружини (§ 206), б) вено дівоцтва (§ 207), в) усе, що за договором включено до складу окремого майна (§ 209), і д) усе, що відійшло дружині у спадщину, даруванню або якому-небудь іншому випадку за умови включення до складу її окремого майна, а рівно доходи і придбання дружини поза її домашньою діяльністю [46]. Цим окремим майном дружина розпоряджається самостійно [47], як цілком самостійно, без згоди чоловіка, веде і процеси на захист цього майна (§ 230). Цілком зрозуміло, що завдяки окремому майну дружина могла робити борги і користуватися кредитом (§318); 2) Але, усього цього мало: у пруському ландректі зберігся ще один пережиток вільного шлюбу — інститут особливого сімейного майна, яке звичайно давалося нареченій батьками з метою полегшення тяготи шлюбного життя і, головним чином, виховання дітей, що мають народитися (§ 276). Це було придане, що, як ми знаємо з історичного нарису, йшло дітям, а у випадку смерті дружини бездітної поверталось в її колишню сім'ю. Укладці пруського ландректу трохи видозмінили історичний інститут приданого і створили з нього сімейний фідейкоміс особливого роду [48]. Проте під прозорою оболонкою цього інституту, при самому поверхневому читанні статей, його регулюючих, не можна не помітити в ньому яскраво вираженого прагнення колишньої сім'ї дружини зберегти придане за дружиною й особливо за її дітьми [49]; 3) Незалежно від окремого майна і майна, так би мовити, сімейного дружина одержувала від чоловіка у вільну власність утримання і плаття [50]. Ця риса також характерна для інституту вільного шлюбу; 4) Прусський ландрект говорить також про внесене майно дружини. Правове становище цього майна, під яким розуміється все інше майно дружини, за винятком окремої її власності (§ 210), характеризує звичайно видозмінену форму вільного шлюбу. А саме, вільний шлюб припускає в чистому виді повну роздільність майна подружжя. Ми говорили вище, що така роздільність майна подружжя є вкрай незручною із зміцненням сім'ї і розвитком у ній самостійних інтересів, окремих від інтересів колишніх сімей чоловіка і дружини. З метою примирення інтересів нової сім'ї з інтересами особливо кровної сім'ї дружини була вироблена особлива система майна подружжя. Майно дружини залишалося в її власності, воно не виходило юридично за межі сім'ї кровних її родичів, але воно в той же час передавалося у розпорядження і користування чоловіка. При цьому чоловік зобов'язаний був утримувати дружину і дітей і забезпечити схоронність внесеного майна іпотекою і поручительством. Прусський ландрект не залишає ніяких сумнівів у такому характері внесеного майна дружини. Права чоловіка на внесене майно: а) користування (§ 231); б) розпорядження нерухомістю за згодою дружини (§ 232). Права дружини на внесене майно: а) право на збереження цього майна в цілості (іпотека § 254, порівн. 255), б) право на утримання

дітей і дружини чоловіком у винагороду за його право користування внесеним майном (§ 256, 262), в) право дружини на самостійне управління і користування внесеним майном у випадку невиконання чоловіком свого обов'язку щодо годування сім'ї (§ 256). Це останнє право дружини особливо заслуговує на увагу: воно показує, що чоловіку вручалася управління внесеним майном дружини в силу лише практичної зручності ведення господарства, а не з метою створити для чоловіка якесь там особливе, особисто йому приналежне в силу шлюбу майнове право.

Усі ці види майна: окремого, сімейного (приданого) і внесеного, а рівно вільної власності дружини на утримання, отримуване нею від чоловіка, говорять на користь вільного шлюбу. Воля сторін видозмінювати майнові відносини подружжя шляхом договору зайвий раз указує на існування вільного шлюбу у пруському ландректі [51].

Література і примітки

1. Азаревич Д. О наследовании родственников бездетной вдовы в указанной части // Журнал гражданского и уголовного права. — С.Пб., 1880. — Кн. 4. — 19 с.
2. Bachofen J. J. Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynäkokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. — Stuttgart: Poffmann, 1861. — 435 s.
3. Берггольдт Г. В. Законы о правах и обязанностях, от супружества возникающих. — М.: Спирев, 1881. — Т. 1, ч. 1. — С. 100–108.
4. Васильев И. Сличение юридических законов Ману о браках с брачными обычаями славян по летописи Пестора // Киевские университетские известия. — 1864. — № 1–2.
5. Гойхбарг А. Г. Сравнительное семейное право. — 2-е изд. — М.: Юрид. изд. 1927. — 237 с.
6. Ильин Г. Ф. Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов // Вестник древней истории. — 1950. — № 2.
7. Загоровский А. И. Личные и имущественные отношения между супругами // Русская мысль. — 1897. — Кн. 1, 4.
8. Казанцев Л. П. О разводе по римскому праву. — К., 1892. — 248 с.
9. Кавелин К. Д. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза // Журнал гражданского и уголовного права. — С.Пб., 1884. — Кн. 2–4; Отд. изд. — С.Пб., 1884.
10. Куницын А. В. О правах наследства лиц женского пола. — Х., 1844. — 142 с.
11. Любавский О. О столкновении прав родительской власти отца и матери // Юридический вестник. — 1869. — Кн. 3.
12. Матье М. Э. Следы матриархата в Древнем Египте // Вопросы истории доклассового общества. — М.; Л., 1936.
13. Пяковский В. П. О началах наследования в древнейшем русском праве. — М.: Тип. у-та, 1859. — 377 с.
14. Пестрежицкий А. О вдовьей части в губерниях Черниговской и Полтавской // ЖМЮ. — 1860. — Кн. 12.
15. Галапаз П. Н. История государства и права зарубежных стран: В 2 т. — М., 1963–1969. — Т. 1. — 1963. — 597 с.; Т. 2. — 1969. — 485 с.
16. Фёдоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. — Л., 1977. — 456 с.
17. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М.: Юристъ, 1995. — 576 с.
18. История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов: В 2 ч. / Под ред. П. А. Крашпшиниковой и О. А. Жидкова. — М.: НОРМА, 1996–1998. — Ч. 1. — 1996. — 480 с.; Ч. 2. — 1998. — 712 с.
19. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: Учебник: В 2 т. — М.: Остожье, 1998. — Т. 1. — 512 с.; Т. 2. — 448 с.
20. Батыр К. И. Всеобщая история государства и права. — М., 1995. — 416 с.
21. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 1994. — 288 с.
22. Чельцов-Бобутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. — С.Пб.: Равна, Альфа, 1995. — 846 с.

23. Тищик В. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посіб. — Львів: Світ, 2001. — 384 с.
24. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб.: У 2 ч. / За ред. О. В. Сурілова. — О.: Астропринт, 1997–1998. — Ч. 1. — 1997. — 232 с.; Ч. 2. — 1998. — 272 с.
25. Харитонов Е. О. Основи римського частного права. — О., 1998. — 287 с.; Історія частного і приватного права Європи. — О., 1998. — 293 с.; Історія приватного права Європи: східна традиція. — О., 2000. — 260 с.
26. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. для студ. юрид. спеціальностей вищ. закладів освіти. — Х.: Право, 1999. — 416 с.; Історія держави і права України: Академічний курс / За ред. В. Я. Тація і А. Й. Рогожина — К., 2000.
27. Вплив французького кодексу позачився і на російському Х т.
28. Див. про ці уложення: Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Казань, 1902. — Вып. 2. — С. 301, 327. — У Шершеневича Г. Ф. див. літературу.
29. Про рарковий дар говорить також австрійське уложення, § 1232.
30. Див.: Коментар до § 207 Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten. Bd. 1-3. — Berlin: Guttentag, 1878-1879. (Далі — ALPS). Пор. §§ 269, 774 ALPS.
31. Див.: Коментар до § 207 Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten. Bd. 1-3. — Berlin: Guttentag, 1878-1879. (Далі — ALPS). Пор. §§ 206, 207, 269.
32. Так само вища сторона зобов'язана була повернути певній стороні подарунки, отримані від неї під час шлюбу, як однаково повертались дружиною певному чоловіку дарунки, зроблені їй чоловіком в якості пареченого (§ 773). Пор. Коментар до §783 ALPS.
33. ALPS § 184. Див. коментар до цього параграфу.
35. ALPS § 679. Див. коментар до цього параграфу.
36. ALPS § 188, 189. Див. коментар до цього параграфу. Пор.: § 190, 191.
37. ALPS § 195. Див. коментар до цього параграфу.
38. ALPS § 195. Див. коментар до цього параграфу. Пор. § 196.
39. ALPS § 211. Див. коментар до цього параграфу.
40. Пор. ALPS § 682.
41. ALPS § 181–183.
42. ALPS § 185, 186.
43. ALPS § 256, 262.
44. ALPS § 192, 193, 194.
45. Деякі інші постанови ландрехту у сфері особистих відносин подружжя пояснюються також захистом особистості дружини. Цей захист проходив шляхом договору і охороши родичами особливо там, де могли бути зачеплені матеріальні інтереси дружини (пор. §§ 199, 200 і 201).
46. Див.: ALPS § 669.
47. Сипайский В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве. — Юрьев, 1910. — С. 135.
48. ALPS § 221, 222, 318. За виключенням, чоловік може перешкодити дружині укласти договір з третьою особою через негосподарність і марпотратство дружини (§ 223–225). Пор. французький закон 1907 р. (с. 127).
49. Див. коментар до § 276 ALPS.
50. Див.: § 287, 290, 307 ALPS.
51. ALPS § 314. Пор.: § 206 і 256, 262.
52. ALPS § 215, 251. Таким чином, якщо в сфері особистих відносин подружжя договір поступився місцем виробленим ним же самим «обыкновениям», то у сфері майнових відносин подружжя договір зберігає ще своє значення. За допомогою його можливо було змінювати, за бажанням сторін, майнові відносини подружжя.